

Article No. 265

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.20>

Artykuł recenzyjny / Review article

Copyright © 2021 SRG and M. Dąbrowska¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2021). Europa Wschodnia jako projekt. (Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, przekład Tomasz Bieroń, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 647 ss.). *Studia Rossica Gedanensia*, 8: 339–346. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2021.8.20>

EUROPA WSCHODNIA JAKO PROJEKT

(Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przekład Tomasz Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2020, 647 ss.)

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Ruscystyki / Institute of Russian Studies

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /

Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL- 00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 19.01.2021; zaakceptowano / accepted 7.03.2021)

Abstract

Eastern Europe as a project

The article reviews the work *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, in its Polish translation: *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* by Tomasz Bieroń of 2020 (International Science Centre, the series “The Library of Central Europe”, 646 p.). Larry Wolff (born in 1957) is an American historian (University of New York). *Wynalezienie Europy Wschodniej...*

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Language [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny]

is the first Polish edition of Wolff's publication. It belongs to the field of the history of ideas. It presents the intellectual project "Eastern Europe" created in Western Europe in the Enlightenment. Eastern Europe is shown there as poor and backward. The main part of the work consists of descriptions of the travellers' stories.

Keywords: Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Eastern Europe, Western Europe, Enlightenment, geography, cartography, map, literature, intellectual project.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie książki *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, wydanej w przekładzie polskim Tomasza Bieronia w 2020 roku (Międzynarodowe Centrum Nauki, seria „Biblioteka Europy Środka” 646 ss.). Larry Wolff (ur. 1957) to amerykański historyk (Uniwersytet w Nowym Jorku). *Wynalezienie Europy Wschodniej...* jest pierwszym polskim wydaniem książki Wolffa. Jest to książka z zakresu historii idei. Przedstawia projekt intelektualny „Europa Wschodnia” stworzony w Europie Zachodniej w Oświeceniu. Europa Wschodnia zaprezentowana została jako biedna i zacofana. Główne miejsce zajmują opisy relacji podróżników.

Słowa kluczowe: Larry Wolff, *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*, Europa Wschodnia, Europa Zachodnia, Oświecenie, geografia, kartografia, mapa, literatura, projekt intelektualny.

Słowa „wynalezienie” i „wynalazek” kojarzą się ze sferami technologii i techniki, gdy wymyśla się i upublicznia nieznany wcześniej produkt, nowatorski wobec istniejących, świadczący o kroku naprzód, postępie i rozwoju. Użycie słowa „wynalezienie” w odniesieniu do części Europy – zamiast spodziewanego słowa „odkrycie” – sugeruje, że osoba wypowiadająca je ma na myśli coś więcej niż tylko dotarcie do niej i jej poznanie, uczynienie znaną sobie samemu i szerszemu gronu. Tak jest w przypadku Larry'ego Wolffa, autora wydanej w przekładzie polskim Tomasza Bieronia w 2020 roku monumentalnej monografii *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* (Wolff 2020; por. Wolff 1994, Wolff 2010). Książka została wydana przez krakowskie Międzynarodowe Centrum Kultury w kierowanej przez Jacka Purchlę serii „Biblioteka Europy Środka” jako jej siedemnasty tom. *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia* jest pierwszą wydaną w języku polskim książką tego urodzonego w 1957 roku amerykańskiego historyka specjalizującego się w dziejach Europy Wschodniej, profesora Uniwersytetu Nowojorskiego; kolejną, również opublikowaną w tej serii, jest *Idea Galicji. Historia i fantazja w kulturze politycznej Habsburgów* (Wolff 2021). Przegląd prac Wolffa pozwala stwierdzić, że zajmuje się on historią europejską nie tylko jako całością, ale także pewnymi jej wycinkami i aspektami, jak relacje na linii Watykan – Polska, Wiedeń – Galicja czy czasy Napoleona.

W tytule omawianej książki został zawarty nie tyle jej temat, ile główna teza autora. Wolff powtarza ją czytelnikowi wielokrotnie, w zakończeniu nadając następujące brzmienie:

Wymyślenie Europy Wschodniej było projektem filozoficznej i geograficznej syntezy realizowanym przez ludzi Oświecenia. (...) Dzieło wymyślenia polegało na syntetycznym kojarzeniu ze sobą poszczególnych krajów, bazującym zarówno na faktach, jak i na fikcji, w celu stworzenia ogólnego pojęcia Europy Wschodniej. Idea ta stanowiła zespół skojarzeń i obserwacji dotyczących zróżnicowanego regionu, na który składały się poszczególne kraje i ludy. Właśnie w tym sensie Europa Wschodnia jest konstrukcją kulturową, wynalazkiem intelektualnym Oświecenia (Wolff 2020: 565).

Wcześniejsze przeciwstawienie Południa i Północy Europy, odzwierciedlające kierunek historycznego przesuwania się ośrodków kulturalnych na kontynencie, zastąpiło wówczas przeciwstawienie Zachód – Wschód, przy czym Europa Zachodnia jawiła się jako rozwinięta, kulturalna, gdy tymczasem Europa Wschodnia pozostawała zacofana, ciemna, dzika. Jako taką widzieli Europę Wschodnią przedstawiciele Europy Zachodniej, uwydatniali kontrast między obiema, umownie rzecz ujmując, połowami kontynentu. Co więcej, odmienność Zachodu od Wschodu (na korzyść tego pierwszego) zauważali w najróżniejszych sferach życia, by jako przykład wymienić fryzury i stan zdrowia: William Cox, przemierzający Europę Wschodnią w latach 1778–1779, opisał „zmechacone albo skundlone włosy”, czyli „kołtun polski” (łac. *Plica polonica*), uznając go za dziedziczną i zaraźliwą „chorobę regionalną, (...) charakterystyczną patologię Europy Wschodniej” (Wolff 2020: 66, 67). Podkreślanie tej inności było potrzebne zachodnim Europejczykom, jak to ujmuje Wolff, w celach autopromocyjnych, ażeby pokazać wyższość, nadrzędność, po prostu „lepszość” Zachodu w porównaniu ze Wschodem. Albo inaczej: „poprzez kontrast Europa Wschodnia definiowała Europę Zachodnią, tak jak Orient definiował Okcydent, jednocześnie musiała pośredniczyć między Europą a Orientem” (Wolff 2020: 32). Opozycji „Zachód – Wschód” towarzyszą opozycje „my – oni” i „centrum – peryferie”. W książce wybrzmiewa opozycja „Europa – Azja” czy, jak w kontekście Piotra I, europejskiej i azjatyckiej części Rosji: „Dla Piotra Wielkiego na początku XVIII wieku stało się kwestią polityki państwowej i tożsamości narodowej, aby rozgraniczyć między Rosją europejską i azjatycką, nadając tej drugiej półkolonialny status” (Wolff 2020: 256). To nie Europa Wschodnia stanowi zatem temat książki Wolffa, co sam on zaznaczył w zakończeniu: „gramatyka tytułu podkreśla, że Europa Wschodnia jest tutaj traktowana przede wszystkim jako obiekt, a mianowicie obiekt licznych działań intelektualnych, którym poddało ją zachodnioeuropejskie Oświecenie” (Wolff 2020: 568). Tematem pracy są działania zachodnich intelektualistów, składające się na realizację projektu pod nazwą „Europa Wschodnia”.

Dodatkowych wyjaśnień wymagają trzy kwestie, spośród których dwie pośrednio zostały zasygnalizowane na poziomie tytułu monografii. Chodzi mianowicie o ramy czasowe i zasięg terytorialny omawianego zjawiska, a także o wykorzystany materiał egzemplifikacyjny. Te trzy dopowiedzenia pozwolą ocenić rozmach, z jednej strony, owego osiemnastowiecznego projektu, oraz, z drugiej, mającego go za przedmiot projektu badawczego współczesnego historyka amerykańskiego. Pewne znaczenie może mieć właśnie fakt, iż autor nie jest badaczem europejskim, przynajmniej teoretycznie

można założyć bowiem, że ma większy dystans do opisywanych spraw, zjawisk i procesów, w szczególności gdy co jakiś czas zarzuca opowieść o Oświeceniu na rzecz kontekstowych odniesień do niełatwej historii europejskiej XX wieku.

Oświecenie jest kojarzone z XVIII stuleciem, czy to – jeżeli odwołamy się do rozmaitych wariantów periodyzacyjnych – ze „stuleciem kalendarzowym”, czy to z „krótkim wiekiem XVIII” (1715–1789), czy to wreszcie „długim wiekiem XVIII” (1688–1815) (por. Beales 2003: 175); innymi słowy, albo „Oświecenie wykracza poza XVIII wiek”, albo „wiekowi XVIII wymyka się pewna część Oświecenia” (Chaunu 1989: 15). Wydaje się, że Wolff „trzyma się” „stulecia kalendarzowego”, niemniej zdarzają mu się odniesienia do czasów wcześniejszych: traktatów (jak traktat z Karłowic z 1699 roku), podróży (wyprawa Piotra I po Donie z pierwszą flotą rosyjską w 1696 roku), publikacji (wydanie przez Jeana de Vanel książki o Węgrzech w 1685 roku) itp. (zob. Wolff 2020: 260–261). Istotniejsze i liczniejsze są jednak odniesienia do XX wieku. Książka Wolffa traktuje – jeśli posłużyć się językiem naszych czasów – o Europie „dwóch prędkości”, dowodząc na różnych płaszczyznach, że po raz pierwszy w taki sposób wypowiedzieli się przedstawiciele Europy Zachodniej XVIII stulecia, dopiero wtórnie podział ten zaistniał w refleksji dwudziestowiecznej. Nieprzypadkowo wstęp do książki Wolff zaczyna od zacytowania i skomentowania znanych słów Winstona Churchilla z 1946 roku: „Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem zapałała w poprzek kontynentu żelazna kurtyna”; żelazna kurtyna, pisze Wolff, „przez niemal pół stulecia tworzyła fundamentalną, strukturalną granicę, w sensie mentalnym i kartograficznym” (Wolff 2020: 23). Świadomie też Jacek Purchla swoją przedmowę do *Wynalezienia Europy Wschodniej. Mapy cywilizacji w dobie Oświecenia* rozpoczyna od obszernego cytatu z eseju Milana Kundery *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* o „trzech Europach”: Zachodniej, Wschodniej i Środkowej, spośród których sytuacja ostatniej jawi się jako najbardziej skomplikowana (Purchla 2020: 7).

W dygresjach o XX wieku, jak w tej poniżej, Wolff także wspomina o Europie Środkowej:

Można było dostrzec pewien paradoks w fakcie, że w latach osiemdziesiątych ideę Europy Środkowej ponownie odkryli intelektualiści w Polsce, w Czechosłowacji i na Węgrzech, jak również w Europie Zachodniej – i propagowali ją jako ideologiczne antidotum na żelazną kurtynę. Odpowiedź na pytanie, czy Europa Środkowa istnieje, zależała od tego, czy danemu autorowi chodziło o konstrukcję intelektualną czy o rzeczywistość geopolityczną, ponieważ Europa Środkowa była tylko ideą (Wolff 2020: 44).

Zakreślenie zasięgu terytorialnego Europy Wschodniej opiera się w koncepcji Wolffa na dwóch czynnikach: integracyjnym i dyferencyjnym. Z jednej strony, Europa Wschodnia jest traktowana więc jako całość, przeciwstawiona – w znany nam już sposób – Europie Zachodniej, z drugiej zaś, podlega ona podziałom, rozdrabnia się na regiony i miejsca, zaludnia się grupami etnicznymi i narodowościami. Skorowidz narodowości i grup etnicznych, którym opatrzona jest książka Wolffa, liczy czterdzieści dwie nazwy, spośród których co prawda nie wszystkie odnoszą się do mieszkańców Europy Wschodniej, ale z pewnością odnosi się do nich większość z nich. W książce mowa jest więc o Polakach i Rosjanach, Bułgarach, Mołdawianach, Węgrach, Serbach itd. „Wiele małych, dzikich ludów” – tak nazwał Wolff rozdział o podróży Johanna

Gottfrieda Herdera do Rygi (Wolff 2020: 488). Przez przedstawicieli Zachodu były one ze sobą porównywane, zaznaczali oni podobieństwa i różnice między nimi. Porównaniom podlegali ludzie ze Wschodu z ludźmi z Zachodu. „Fichte zahaczył o Polskę po drodze do filozoficznej chwały na wschodnim przyczółku niemieckiego Oświecenia i pobierał przy okazji trochę przyczynkarskich obserwacji antropologicznych o Polsce i Niemczech, które streścił w okrzyku: «Boże, co za różnica!»” – czytamy o Johannie Gottlieb Fichcie i jego odwiedzinach u Immanuela Kanta w Königsbergu (Wolff 2020: 546). Warto dodać, że z wizytą u Kanta był w końcu XVIII stulecia również Rosjanin Nikoła Karamzin, co uwiecznił wzmianką w *Listach podróżnika rosyjskiego*, zawierających także wiele obserwacji na temat mieszkańców Europy Zachodniej. O Karamzinie nie ma mowy w książce Wolffa, co z racji jej profilu tematycznego jest zrozumiałe, ale pozostawia pewien niedosyt, ponieważ zestawienie opinii przedstawicieli osiemnastowiecznych „dwóch Europ” o sobie mogłoby rzucić dodatkowe światło na problem. Europa Wschodnia w opinii przedstawicieli świata zachodniego rozciągała się, jeśli przyjąć perspektywę pionową, między Konstantynopolem a Petersburgiem. Jako „dwie przeciwległe i sporadycznie odwiedzane «końcówki», położone na niezbadanym «obwodzie» Europy” traktował oba miasta Jean-Louis Carra; Wolff dodaje, że „były to dwa wielkie cele podróży, stolica Orientu i stolica Północy, ale podróżnicy z zasady obserwowali ziemie i ludy pod drodze” (Wolff 2020: 87). Ponownie można przeprowadzić analogię z Rosjaninem, tym razem nie Karamzinem, ale Nikołajem Radiszczewem, który w *Podróży z Petersburga do Moskwy* wprawdzie wspominał – już w tytule – o nowej i starej rosyjskiej stolicy, ale nie opisał ich, skupiając się na ziemiach i ludziach, którzy żyli pomiędzy nimi. Nieobecność wzmianki o Radiszczewie w książce Wolffa wymaga nieco innego komentarza niż w przypadku Karamzina. Porównanie spostrzeżeń o rosyjskiej prowincji poczynionych właśnie przez Radiszczewa ze spostrzeżeniami o niej przybyszów z Zachodu mogłoby stworzyć nową perspektywę badawczą, już teraz widać bowiem, że wszyscy oni dostrzegali w Europie Wschodniej głównie ubóstwo i zacofanie. „Coxe wchodził do (...) ruder i zachęcał czytelników, żeby podążali za nim. (...) Wjazd do Europy Wschodniej naznaczony był biedą i nędzą, cierpieniem i rozpaczą” – pisze Wolff o relacji Coxe’a z przejazdu przez ziemie polskie (Wolff 2020: 61–62). Wracając do wyróżnionych wcześniej dwóch czynników, można powiedzieć, że pierwszy zakłada ujęcie Europy Wschodniej w skali *makro*, drugi zaś – w skali *mikro*. Spojrzenie z drugiej perspektywy odkrywało granice i pogranicza, zarówno między poszczególnymi częściami składowymi Europy Wschodniej, jak też Europy Wschodniej i Europy Zachodniej. Jako „zawias łączący z jednej strony Niemcy, Francję i Anglię, a z drugiej strony Polskę, Rosję i Kurlandię, czyli Europę Zachodnią i Wschodnią” widział Rygę Johann Gottfried Herder (Wolff 2020: 491).

Wolff szeroko i barwnie opowiada o podróżach, podróżnikach i podróżopisarstwie. W tytułach rozdziałów pojawiają się co prawda tylko dwa nazwiska: Woltera i Jeana-Jacquesa Rousseau, ale wszystkie osoby wzmiankowane przez autora nie są łatwe do szybkiego policzenia. Louis-Philippe de Ségur, William Coxe, Joseph Marshall, Alberto Fortis, Johann Gottlieb Fichte, Johann Gottfried Herder – to tylko niektórzy z przywołanych uczestników wypraw do Europy Wschodniej. Obok nich zaistnieli w pracy Wolffa przedstawiciele Europy Zachodniej, którzy wypowiadali się o Europie Wschodniej bez jej odwiedzania. Na takie dwie kategorie dzieli opisywane

postaci sam Wolff: „komentatorów Europy Wschodniej można podzielić na podróżników przebywających na miejscu i filozofów przebywających daleko, ale w swoim piśmiarstwie podejmujących wspólną przygodę podróży filozoficznej” (Wolff 2020: 569). To, co wyszło spod ich pióra, wypełniały nie tylko fakty o Europie Wschodniej, ale także nieścisłości, niedorzeczności, wymysły, fantazje. „Opisywanie Europy Wschodniej językiem nonsensu, zmyślanie tatarskich imion albo scytyjskich napisów, w zasadniczym stopniu wiązało się z faktem, że języki słowiańskie, już nie mówiąc o węgierskim, z reguły były niezrozumiałe dla autorów lub podróżników z Europy Zachodniej” – czytamy w kontekście podróży Wolfganga Amadeusza Mozarta z Wiednia do Pragi (Wolff 2020: 183). Osobne – choć zbliżone do pierwszej grupy – miejsce przypadło Katarzynie II, cudzoziemce na rosyjskim tronie, znanej z objazdów południowych obszarów kraju, na których symbol wyrosły „wsi potiomkinowskie”. „Podróż” należy do słów kluczowych każdego opracowania o Oświeceniu, nie inaczej jest w *Wynalezieniu Europy Wschodniej. Mapie cywilizacji w dobie Oświecenia*. W nawiązaniu do podziału podróżopisarstwa Janiny Kamionki-Straszakowej można powiedzieć, że bazę materiałową Wolffa stanowią „podróże dokumentarne”, czyli „relacje «prawdziwe» z podróży rzeczywistych, opowiedziane przez ich uczestników”, uzupełniają ją zaś „podróże literackie”, „odwołujące się wyłącznie lub prawie wyłącznie do fikcji i podporządkowane bardziej kryteriom estetycznym i konwencjom literackim niż kategoriom prawdy lub prawdopodobieństwa” (Kamionka-Straszakowa 1994: 698). Pierwszą grupę reprezentują *Podróże Inflantczyka z Rygi do Warszawy i po Polsce w latach 1791–1793* Joachima Christopha Friedricha Schulza, do drugiej należy wzorowana na *Listach perskich* Monteskiusza powieść Jeana-Paula Marata *Listy polskie*, jeśli podać przykłady dotychczas nieprzywoływane.

Obok „podróży” słowami kluczowymi książki Wolffa są „mapa” i „mapowanie”. Każde z nich można rozumieć na różne sposoby. Mapa może być ścienna albo mentalna. Mapa nie musi zawisnąć na ścianie, ale może leżeć na stole jako swego rodzaju „zaproszenie do podboju” (Wolff 2020: 244). „Rozbiór Polski z 1772 roku powszechnie postrzegano jako działania monarchów bezpośrednio na mapie, co przedstawia słynna francuska karykatura «Królewski tort»: Katarzyna, Fryderyk i Józef siedzą wokół ogromnej mapy Polski i kładą ręce na obszarach, których chcą dla siebie” – czytamy o tym ostatnim rozwiązaniu (Wolff 2020: 253). Czytelnik *Wynalezienia Europy Wschodniej. Mapy cywilizacji w dobie Oświecenia* ma okazję zapoznać się z prawie dziesięcioma mapami z tamtych czasów, w całości albo z ich częściami, jak ilustracje na marginesie. Mapowanie to sporządzanie i poprawianie map przez kartografów, w dużym stopniu zależne od poczynań polityków, ustanawiających granice lub zmieniających ich położenie, ale także wskazywanie dokumentów epoki, odzwierciedlających wyobrażenia o Europie Wschodniej. Oświeceniowi kartografowie byli zależni nie tylko od polityków i polityki, ale także od podróżników, nie mniej ważna była też zależność odwrotna: „podróżnik (...) potrzebował mapy, ale kartograf potrzebował obserwacji podróżnika” (Wolff 2020: 250).

Książka Wolffa składa się z ośmiu rozdziałów, z których piąty i szósty oraz siódmy i ósmy stanowią całości, ze względu na materiał egzemplifikacyjny i wyprofilowanie tematycznie podzielone na części (różnią je podtytuły). Rozdziały książki noszą następujące tytuły:

1. Wchodzenie do Europy Wschodniej. Osiemnastowieczni podróżnicy na pograniczu.
2. Posiadanie Europy Wschodniej. Seksualność, niewolnictwo i kary cielesne.
3. Wyobrażanie sobie Europy Wschodniej. Fikcja, fantazja i wirtualne podróże.
4. Mapowanie Europy Wschodniej. Geografia polityczna i kartografia kulturowa.
5. Adresowanie Europy Wschodniej. Część pierwsza: Rosja Woltera.
6. Adresowanie Europy Wschodniej. Część druga: Polska Rousseau.
7. Zaludnianie Europy Wschodniej. Część pierwsza: Barbarzyńcy w starożytnej historii i nowożytnej antropologii.
8. Zaludnianie Europy Wschodniej. Część druga: Materialne podłoże obyczajów i mierniki rasowe (Wolff 2020: 5-6 – spis treści).

Całość poprzedzają dwa teksty wstępne: podziękowanie oraz wprowadzenie, zamyka zaś zakończenie. Przy odczytaniu zamysłu struktury monografii kluczowe są pierwsze słowa tytułów rozdziałów, odzwierciedlające poszczególne działania wobec Europy Wschodniej: wjazd (rozdział pierwszy), zdobycie panowania (drugi), wyobrażanie sobie (trzeci), mapowanie (czwarty), adresowanie (piąty i szósty), zaludnianie (siódmy i ósmy). Wielość działań wobec Europy Wschodniej sprawia, iż jawi się ona jako „obiekt w budowie” (Wolff 2020: 571), a wrażenie to pogłębia fakt, że jej mapa nie była „dana”, gotowa, ale podlegała ciągłym zmianom. W następujący sposób tłumaczy cztery pierwsze „operacje” na Europie Wschodniej sam autor:

Każde z tych działań oznaczało trochę inne podejście do obiektu, ale wszystkie miały swój udział w zdefiniowaniu i budowie czegoś, co stanowiło zarazem obszar geograficzny i ideę filozoficzną. Wjeżdżanie i posiadanie były aspektami doświadczenia podróżnika w Europie Wschodniej, jako kalibratora granic i przejść, jako świadka bicia i ciemnienia poddanych. O ile wchodzenie i panowanie sugerują panowanie seksualne – metafora jak najbardziej stosowna w odniesieniu do Casanovy – o tyle ujawniają również założenie panowania intelektualnego, w którego ramach Europa Wschodnia oddawała się „spojrzeniu” podróżników (...) i stawała obiektem analizy przedstawicieli Oświecenia.

Wyobrażanie sobie i mapowanie nie były konkurencyjnymi działaniami fantazji i nauki, lecz operacjami ściśle ze sobą powiązanymi; imaginacja (...) karmiła się geografiami i swobodnie hasała po całej mapie, natomiast oświeceniowa kartografia pozostawała pod silnym wpływem nienaukowych obrazów (Wolff 2020: 568–569).

Na zakończenie wypada wspomnieć o podziękowaniach złożonych przez Wolffa światu nauki. Udział w studiach nad Europą Wschodnią, prekursorskich wobec autora *Wynalezienia Europy Wschodniej. Mapy cywilizacji w dobie Oświecenia*, mieli również uczeni polscy, jak wzmiankowani w tym miejscu Antoni Mączak, badacz podróży i podróżopisarstwa, oraz Jerzy Jedlicki, historyk idei. Inspiracja płynęła też od pisarzy i publicystów, w tym Czesława Miłosza.

Monografia Wolffa może zainteresować przedstawicieli różnych specjalności naukowych, od historyków kartografii, przez historyków idei i historyków literatury, do kulturoznawców.

Bibliografia / References

- Beales, D. (2003). *Religia i kultura*. W: Blanning, T.C.W. (Red.). *XVIII wiek*. Przeł. M. Urbański. Warszawa: Świat Książki: 175–180.
- Chaunu, P. (1989). *Cywilizacja wieku Oświecenia*. Przeł. E. Bąkowska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kamionka-Straszakowa, J. (1994). *Podróż*. W: Bachórz, J., Kowalczykowska, A. (Red.). *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich: 698–703.
- Purchla, J. (2020). *Nowojorczyk i wynalezienie Europy Wschodniej*. W: Wolff, L. *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przeł. T. Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury: 7–12.
- Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, L. (2010). *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Wolff, L. (2020). *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przeł. T. Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Wolff, L. (2021). *Idea Galicji. Historia i fantazja w kulturze politycznej Habsburgów*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.